

Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και η αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής σε τοπική κλίμακα: Μια εμπειρική προσέγγιση στο Ν. Καρδίτσας

ΓΙΩΡΓΟΣ Κ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΖΗΚΟΣ
ΘΑΝΑΣΗΣ Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ*

1. Εισαγωγή

Από τις αρχές της περασμένης δεκαετίας οι τοπικές κοινωνίες της ελληνικής περιφέρειας έχουν αρχίσει να αναζητούν ενδογενείς στρατηγικές ανάπτυξης τους, σε ένα κοινωνικο-οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο που συνεχώς εξελίσσεται. Βασικό χαρακτηριστικό αυτού του πλαισίου είναι η αδυναμία της κεντρικής παρεμβατικής πολιτικής να αμβλύνει αισθητά τις οικονομικές ανισότητες ανάμεσα στους πόλους ανάπτυξης (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) από τη μια και την υπόλοιπη περιφέρεια ιδίως την αγροτική από την άλλη, παρά το γεγονός ότι η πολιτική δημόσιων επενδύσεων έχει εμφανώς ευνοήσει την τελευταία (Μπίτσικας, 1986) και παρά τη θεσμοθέτηση μιας σειράς αναπτυξιακών κινήτρων στη διάρκεια της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου (Κώττης 1980, Γιαννίτσης 1988). Αυτή η αδυναμία έχει αποδοθεί κυρίως στην αποσπασματικότητα των μέτρων και την πολυπλοκότητα του θεσμικού πλαισίου υποστήριξής τους (Ανδρικοπούλου 1984, Καζάκος 1984), καθώς και στην έλλειψη μιας συνολικής πολιτικής ρύθμισης της αναπτυξιακής διαδικασίας (Χατζημχάλης 1988).

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η σύγχρονη τάση των οικονομιών της αγοράς να αποκεντρώνουν κάποια τμήματα των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους, είτε λόγω αντιοικονομιών συγκεντρωσης στα υπερωγκωμένα μητροπολιτικά κέντρα (Petrakos and Brada 1989), είτε μέσω μιας διαδικασίας χωρικής αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου για το ξεπέραςμα των κρίσεων (Lipietz 1987, Οικονόμου 1991). Μια αντίστοιχη τά-

* Γιώργος Κ. Πετράκος, λέκτορας Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, εντ. επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
Σπύρος Ε. Ζήκος, λέκτορας Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.
Θανάσης Γ. Ζαχαρόπουλος, Πολιτικός μηχανικός, διευθίνων σύμβουλος ΑΝΚΑ, υποψήφιος διδάκτωρ Πάντειου Πανεπιστημίου Αθηνών.

ση με αυτή έχει επίσης εμφανιστεί και σε διεθνές επίπεδο όπου στα πλαίσια του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας το πολυεθνικό κεφάλαιο προοδευτικά εξάγει τα παραγωγικά τμήματα των δραστηριοτήτων του από τις μητροπόλεις του καπιταλισμού στις περιφερειακές οικονομίες, χωροθετώντας τα ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης τους στις διάφορες βαθμίδες του εθνικού υποσυστήματος αστικών κέντρων (Petrakos and Brada 1989, Armstrong and McGee 1985), με εμφανή προτίμηση όμως τις περιφερειακές μητροπόλεις. Αυτή η τάση που ενισχύεται ιδιαίτερα από την προοδευτική κατάργηση του προστατευτισμού σε διεθνές επίπεδο και την ελεύθερη προσπέλαση του πολυεθνικού κεφαλαίου στις περιφερειακές αγορές πιθανόν να ενισχύσει τον υφιστάμενο χωρικό δυισμό, πυροδοτώντας ένα δεύτερο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης και ανακατανομής των παραγωγικών πόρων (Petrakos, 1989), βαθύνοντας έτσι το αναπτυξιακό χάσμα στο εθνικό τουλάχιστον επίπεδο.

Ένα τρίτο χαρακτηριστικό του γενικού πλαισίου αναζήτησης αναπτυξιακής στρατηγικής είναι η καταγραφή τόσο σε διεθνές (Birch 1979, 1980, Dunford 1991) όσο και σε εθνικό επίπεδο (Lybergaki 1988, Λυμπεράκη, Σκορδίλη 1989, Νικολάου 1980) μιας ιδιότυπης ανθεκτικότητας των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στις κυκλικές διακυμάνσεις. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση σε συνδυασμό με τη γενικότερη κρίση που διέπει το φορντικό μοντέλο μαζικής παραγωγής και την πρόσφατη ανάδειξη μιας σειράς επιτυχιών σε τοπικά παραγωγικά συστήματα μικρής κλίμακας, καλλιέργησε το έδαφος για την εμφάνιση μιας εναλλακτικής πρότασης που επιτρέπει το συνδυασμό της παραγωγής σε μικρή κλίμακα με την τοπική ανάπτυξη σε ένα σχήμα που καταγράφηκε με τον όρο «ευέλικτη εξειδίκευση».

Με δεδομένη τη δυναμική των κύριων αυτών χαρακτηριστικών που διέπουν το εθνικό και το υπερεθνικό πλαίσιο και τη διαπίστωση ότι η διαχείριση της δημοσιονομικής κρίσης τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς αποκλείει μεσοπρόθεσμα τουλάχιστον, ιδεολογική κάλυψη για σημαντικές κεννοϊανής έμπνευσης αναπτυξιακές πολιτικές εκ μέρους του κεντρικού κράτους, σκοπός αυτής της εργασίας είναι να προτείνει μια βιώσιμη στρατηγική ενδογενούς ανάπτυξης για τις τοπικές κοινωνίες της περιφέρειας, και να θέσει σε συζήτηση τους δρόμους υλοποίησής της.

Η ανάλυση στηρίζεται στα αποτελέσματα μιας μελέτης για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις στο νομό Καρδίτσας τα οποία παρουσιάζονται συνοπτικά στο τρίτο μέρος της εργασίας. Στο δεύτερο μέρος αναπαράγονται τα βασικά σημεία της συζήτησης και του προβληματισμού για τις ΜΜΕ και την τοπική ανάπτυξη στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, ενώ στο τέταρτο μέρος παρουσιάζονται τα συμπεράσματα ως προς τους άξονες στρατηγικής και τα μέσα υλοποίησής της.

2. Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και ευέλικτη εξειδίκευση: θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις

Η παρατεταμένη κρίση του φορντικού υποδείγματος μαζικής παραγωγής και οι προσπάθειες για αναδιάρθρωση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, σε συνδυασμό με την αδυναμία του κεντρικού κράτους να παρέμβει στους μηχανισμούς χωρικής συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και να διοχετεύσει την ανάπτυξη προς την περιφέρεια, δημιούργησαν το ενδιαφέρον για εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης που στηρίζονται κυρίως στο μικρό μέγεθος παραγωγής και την τοπική κλίμακα.

Στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζονται μελέτες (Piore and Sabel 1984) που συνδέουν την κρίση του προηγούμενου τρόπου ανάπτυξης με την εμφάνιση μιας περιόδου στην οποία κυριαρχούν τα χαρακτηριστικά που συνοδεύουν την ευέλικτη εξειδίκευση. Τα νέα κέντρα ανάπτυξης και καινοτομίας είναι βιομηχανικές περιοχές με επιχειρήσεις μικρομεσαίου μεγέθους και έντονο τοπικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτών των νέων κέντρων ανάπτυξης είναι η περιοχή της συμβατικά λεγόμενης «Τρίτης Ιταλίας» (Brusco 1982, Zeithin 1987) και η περίπτωση των μηχανοκατασκευών σε αρκετές περιοχές της Γερμανίας (Baden, Rheinland κ.α.), όπου κυριαρχούν συντριπτικά οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Με δεδομένη την επιτυχία αυτών των περιοχών όπου το στοίχημα της ανάπτυξης το κέρδισαν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις σε συνδυασμό με τοπικά οργανωμένες πρωτοβουλίες και παρά την έντονη αμφισβήτηση μιας σειράς ερευνητών (Dore 1986, Dunford 1991), η φιλολογία γύρω από τις αναπτυξιακές δυνατότητες και προοπτικές των μικρομεσαίων επιχειρήσεων βρίσκεται σε πλήρη άνθηση. Ο ρόλος, η σημασία και η θέση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σαν πεδίο παραπέρα έρευνας έχει επίσης τονιστεί από την εμπειρική έρευνα του Birch (1979, 1980).

Η διαπίστωση αυτή της έρευνας είναι ότι στις δεκαετίες του 1970 και 1980 η αύξηση της απασχόλησης στη μεταποίηση μετατοπίζεται όλο και περισσότερο στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και στην ίδρυση νέων μικρών επιχειρήσεων. Αντίθετα σε κλάδους όπου υπήρξε πτώση της απασχόλησης ο ρυθμός μείωσης ήταν μικρότερος στις μικρομεσαίες σε σύγκριση με τις μεγάλες μεταποιητικές μονάδες. Τόσο οι εμπειρικές έρευνες όσο και τα συμπεράσματα αυτών για τις ΜΜΕ συζητήθηκαν και επικρίθηκαν διεθνώς (Morgan and Sayer 1988, Amin and Robins 1989, Dunford 1991). Η κριτική επαναφέρει έμμεσα για συζήτηση στο προσκήνιο τις διατυπωθείσες από τον Galbraith (1967) υποθέσεις της δυϊκής βιομηχανικής διάρθρωσης από την οποία εκτιμούνται οι προοπτικές ανάπτυξης επιχειρήσεων διαφορετικού μεγέθους. Σύμφωνα με τον Galbraith το οικονομικό σύστημα χωρίζεται σε ένα σταθερό κεντρικό πυρήνα ο οποίος χαρακτηρίζεται από μεγάλα μεγέθη και τυποποιημένη μαζική παραγωγή και σε ένα άλλο κομμάτι που αποτελεί το «περιφερειακό» μέρος αυτής της δυϊκά διαρθρωμένης βιομηχανίας και αναλαμ-

βάνει συμπληρωματικό και υποβοηθητικό ρόλο στην παραγωγή. Με βάση αυτή τη θέση, ο υψηλός ρυθμός αύξησης της απασχόλησης που επιτεύχθηκε από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις σε οικονομικά καθυστερημένες περιφέρειες θα πρέπει να θεωρείται σαν μια διαρθρωτική διακινδύνευση παρά σαν προοπτική. Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης εικάζεται ότι πρόκειται κυρίως για αποκέντρωση ορισμένων λειτουργιών της παραγωγής από τις μεγάλες επιχειρήσεις προς τις επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Στη χώρα μας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης που μεσολάβησε μεταξύ των δύο απογραφών 1978, 1984, η αύξηση του αριθμού καταστημάτων της μεταποίησης οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και ιδιαίτερα αυτών που απασχολούν 1-4 άτομα. Αντίθετα υπήρξε σημαντική μείωση των καταστημάτων των μεγάλων επιχειρήσεων (πίνακας 1). Η αύξηση της απασχόλησης οφείλεται και πάλι αποκλειστικά στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (πίνακας 2). Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις λοιπόν φαίνεται να δείχνουν αξιοσημείωτη ικανότητα προσαρμογής και ανθεκτικότητας έναντι των μεγάλων επιχειρήσεων σε περίοδο κρίσης. Πρόσφατα αναλυτικά στοιχεία (απογραφή 1988) δεν είναι διαθέσιμα για να δείξουν την εξέλιξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στη δεκαετία του 1980. Εμπειρικές πάντως μελέτες (Andrikoroulou 1987, Σχορδίλη 1989) δείχνουν την κυριαρχία των μονάδων μικρομεσαίου μεγέθους. Ανεξάρτητα από την έκβαση των συζητήσεων για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, ο ρόλος που παίζουν αυτές στην ανάπτυξη της οικονομίας και στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης καθώς και οι αδυναμίες και ιδιαιτερότητες έχουν αναγνωριστεί από τις κυβερνήσεις σχεδόν όλων των χωρών, γεγονός που οδήγησε στη λήψη ειδικών μέτρων και την εφαρμογή προγραμμάτων ανάπτυξής τους. Το γεγονός ότι στην ελληνική μεταποίηση επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους κυριαρχούν και έχουν μακρά παράδοση, αναδεικνύει την ανάγκη να διερευνηθεί ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίσουν στην τοπική ανάπτυξη.

3. Τοπικές παραγωγικές δομές και μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις στο Ν. Καρδίτσας

Η παραγωγική δομή του Ν. Καρδίτσας χαρακτηρίζεται από την ισχυρή παρουσία ενός σχετικά υπανάπτυκτου αγροτικού τομέα, γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από τη σύνθεση του πληθυσμού όσο και από την τομεακή κατανομή της απασχόλησης (πίνακας 3 & 4). Από την άλλη πλευρά η παρουσία του δευτερογενή τομέα είναι περιορισμένη. Η μικρή αύξηση στην απασχόληση στη δεκαετία 1971-1981 προήλθε σχεδόν αποκλειστικά από τον κλάδο των κατασκευών (πίνακας 4). Αντίθετα ο τομέας της μεταποίησης παρουσίασε μικρή πτώση στην απασχόληση, αδυνατώντας έτσι να απορροφήσει το εργατικό δυναμικό που απελευθερώ-

θηκε από τον πρωτογενή τομέα και το οποίο κατευθύνθηκε σε μεγάλο ποσοστό στον τριτογενή. Η παραπάνω οικονομική διάρθρωση του Ν. Καρδίτσας δείχνει ότι η εξάρτηση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού από τον πρωτογενή τομέα και η μικρή ανάπτυξη του δευτερογενή τομέα, αποτελούν τους βασικότερους περιοριστικούς παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης. Σήμερα η αγορά του νομού είναι ουσιαστικά άμεσα εξαρτημένη από το ύψος της παραγωγής του πρωτογενή τομέα και ιδιαίτερα του βαμβακιού. Ένας ελάχιστος κλυδωνισμός στη πρωτογενή παραγωγή (καιρικές συνθήκες, τιμές) μπορεί ουσιαστικά να οδηγήσει στη νέκρωση της οικονομικής δραστηριότητας των τεσσάρων μεγάλων δήμων του νομού. Ο τομέας της μεταποίησης, ο οποίος θα αναμενόταν, ελλείπει δυναμικών χαρακτηριστικών στους άλλους δύο τομείς, να αποτελέσει τον κύριο μοχλό ανάπτυξης, δεν έχει αναπτυχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό για να δώσει εναλλακτική απασχόληση στους κατοίκους του νομού. Το ποσοστό απασχόλησης του δευτερογενή τομέα (13%) σε μακροχρόνια βάση είναι πολύ μικρό και εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους στην επίτευξη των βασικών στόχων της περιφερειακής ανάπτυξης, δηλαδή του υψηλού ρυθμού ανάπτυξης και της πλήρους απασχόλησης.

Πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι η εκμηχάνιση στον πρωτογενή τομέα, σε συνδυασμό με το σχετικά χαμηλό εισόδημα των αγροτών και την έλλειψη δυναμικότητας του πρωτογενή τομέα κατά την οικονομική ανάπτυξη, θα αποτελέσουν μελλοντικά παράγοντες απελευθέρωσης εργατικού δυναμικού. Συνεπώς ο δευτερογενής τομέας και ιδιαίτερα η μεταποίηση καλείται να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην απορρόφηση αυτού του εργατικού δυναμικού. Διαφορετικά το απελευθερωμένο εργατικό δυναμικό του πρωτογενή τομέα, πέρα από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, θα κατευθυνθεί στον τριτογενή τομέα, με τα γνωστά επακόλουθα για τη διάρθρωση και τις αναπτυξιακές δυνατότητες της τοπικής οικονομίας.

3.1. Βασικά χαρακτηριστικά της μεταποίησης στο Ν. Καρδίτσας

Όπως φαίνεται στον πίνακα 5, από το 1973 ως το 1984, η απασχόληση στη μεταποίηση του Ν. Καρδίτσας αυξήθηκε με ρυθμούς πολύ χαμηλότερους απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας (αύξηση κατά 7,1%, σε σχέση με 13,3% στο σύνολο της χώρας). Οι κλάδοι μη μεταλλικά ορυκτά, μεταφορικά μέσα, ελαστικά /πλαστικά, ηλεκτρικές μηχανές και ποτά ήταν αυτοί που ουσιαστικά συνέβαλαν στη θετική μεταβολή της απασχόλησης στην χρονική αυτή περίοδο και βελτίωσαν σημαντικά τη σχετική τους θέση¹. Παράλληλα, την ίδια χρονική περίοδο, οι κλάδοι αυτοί παρουσίασαν

1. Στον πίνακα 5 εμφανίζονται σε ορισμένους κλάδους πολύ υψηλοί ρυθμοί αύξησης. Το γεγονός αυτό έχει περιορισμένη σημασία γιατί οι κλάδοι αυτοί στις προηγούμενες περιόδους έχουν ιδιαίτερα χαμηλά μεγέθη απασχόλησης ή καθόλου παρουσία στον κλάδο. Για το λόγο αυτό, στον πίνακα 5 οι περιπτώσεις αυτές έχουν απαλειφθεί.

ρυθμούς αύξησης συντριπτικά υψηλότερους από τους αντίστοιχους κλάδους στο σύνολο της χώρας. Αντίθετα οι κλάδοι καταναλωτικών αγαθών, ένδυση/υπόδηση, έπιπλα, ξύλο, τρόφιμα και υφαντουργία (με την ισχυρότερη παρουσία στη μεταποιητική διάρθρωση της περιοχής το 1973) ήταν εκείνοι που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη πτώση στην απασχόληση. Φαίνεται λοιπόν ότι στο χρονικό διάστημα 1973-1984 η μεταποιητική απασχόληση στο Ν. Καρδίτσας μετατοπίζεται περισσότερο σε κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Η έντονη παρουσία αυτών των κλάδων επιβεβαιώνεται και από τους δείκτες χωροθετικής συγκέντρωσης. Το 1973 ο Ν. Καρδίτσας εμφανίζεται ειδικευμένος στους παραδοσιακούς για την ελληνική μεταποίηση κλάδους δηλ. τρόφιμα, ξύλο, έπιπλα και προϊόντα από μέταλλο. Το 1984 όμως η εξειδίκευση της περιοχής προσανατολίζεται περισσότερο σε κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (μη μεταλλικά ορυκτά, κατασκευή μηχανών, παράγωγα πετρελαίου και άνθρακα, προϊόντα από μέταλλο).

Χαρακτηριστικό της χρονικής περιόδου 1973-1984 είναι ότι ενώ στο σύνολο της χώρας μετά το 1978 οι κλάδοι ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών βρίσκονται σε υποχώρηση και παράλληλα παρατηρείται μια (επι)στροφή της ελληνικής μεταποίησης προς κλάδους που χαρακτηρίζουν πρώιμες φάσεις ανάπτυξης όπως τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικές, ένδυση/υπόδηση (Γιαννίτσης 1988, Ανδρικοπούλου, 1990), αντίθετα στο μεταποιητικό συγκρότημα του Ν. Καρδίτσας διαφαίνεται μια τάση ειδίκευσης στους κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Αυτό μπορεί να αποδοθεί αφενός στη χρονική υστέρηση που παρατηρήθηκε στην ανάπτυξη κάποιων κλάδων ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (μη μεταλλικά ορυκτά [33], μηχανών και συσκευών [36]) και αφετέρου στη δυναμική παρουσία κατά τη διάρκεια της τελευταίας περιόδου κάποιων άλλων κλάδων (παραγωγή πετρελαίου και άνθρακα [32]). Η χρονική υστέρηση οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η μηχανοποίηση της γεωργικής παραγωγής στο Νομό Καρδίτσας άρχισε να εντείνεται μετά το 1976 και συνεπώς η αύξηση των εισοδημάτων και η ζήτηση για οικοδομικά υλικά και γεωργικά μηχανήματα (που κυρίως αποτελούν τους κλάδους 33 και 35 στο νομό) εκδηλώθηκε καθυστερημένα σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Από την άλλη μεριά η δυναμικότητα που εμφανίστηκε στον κλάδο 32 οφείλεται στη δημιουργία 2-3 βιομηχανικών μονωτικών υλικών με έντονα εξαγωγικό χαρακτήρα. Το φαινόμενο της υποχώρησης των παραδοσιακών κλάδων στο Νομό Καρδίτσας θα πρέπει να αποδοθεί στον ανταγωνισμό των μεγάλων επιχειρήσεων του κέντρου οι οποίες διείδυσαν στις τοπικές αγορές και απέσπασαν ένα τμήμα τους.

Οι μεταβολές της απασχόλησης διαφοροποιούνται σημαντικά στις υποπεριόδους 73-78, 78-84. Συγκεκριμένα στη χρονική περίοδο 1973-1978 σχεδόν όλοι οι κλάδοι της περιοχής εμφανίζουν καθυστέρηση, με την έννοια ότι παρουσιάζουν απόλυτη μείωση ή μικρότερους ρυθμούς αύξησης απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας. Στην αμέσως επόμενη χρονική πε-

ριόδο (1978-1984) η περιοχή παρουσιάζει ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης σχετικά υψηλούς σε αντίθεση με το σύνολο της χώρας όπου η κατάσταση παραμένει σχεδόν στάσιμη. Τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην μεταβολή της απασχόλησης συγκέντρωσαν οι κλάδοι μη μεταλλικά ορυκτά, ποτά, ξύλο και χημικά. Αντίθετα οι κλάδοι ένδυση-υπόδυση και έπιπλα παρουσίασαν σημαντική κάμψη και η σχετική σημασία τους στο σύνολο της περιοχής υποβαθμίζεται.

Από την εξέλιξη της απασχόλησης στη μεταποίηση του Ν. Καρδίτσας φαίνεται ότι οι μεγαλύτερες αναδιαρθρώσεις –με κριτήριο την απασχόληση των μεταποιητικών κλάδων– πραγματοποιήθηκαν μετά το 1978 σε αντίθεση με το σύνολο της χώρας που πραγματοποιήθηκαν ως το 1978.

Στον πίνακα 6 δίδονται στοιχεία αναφορικά με την εξέλιξη του αριθμού καταστημάτων και της ιπποδύναμης. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα αυτά, ο αριθμός των μεταποιητικών καταστημάτων στη χρονική περίοδο 1973-1984 παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητος. Την ίδια περίοδο η αύξηση της μεταποιητικής απασχόλησης ήταν περιορισμένη. Έτσι το μέσο μέγεθος των μονάδων με κριτήριο την απασχόληση παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο και είναι πολύ μικρότερο του αντίστοιχου μεγέθους για το σύνολο της ελληνικής μεταποίησης (1984: 4,7 άτομα). Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά της έντονης τάσης για αυταπασχόληση την περίοδο αυτή και των περιορισμένων δυνατοτήτων για τη δημιουργία μεγάλων μονάδων. Αντίθετα η ιπποδύναμη ανά κατάσταση, η οποία αποτελεί δείκτη όχι μόνο του μεγέθους των μονάδων, αλλά και του βαθμού μηχανοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, αυξήθηκε σχεδόν σε όλους τους κλάδους. Η μεγαλύτερη βελτίωση στο δείκτη αυτό σημειώθηκε στους κλάδους υφαντικών, μη μεταλλικών ορυκτών, ξύλου και τροφίμων. Πάντως φαίνεται ότι οι κλάδοι με τη συγκριτικά μεγαλύτερη απασχόληση κατά μονάδα είναι ταυτόχρονα και εκείνοι με τη μεγαλύτερη ιπποδύναμη. Ανάλογη υπήρξε και η εξέλιξη της ιπποδύναμης ανά απασχολούμενο, γεγονός που δείχνει ότι υπάρχει σημαντική τάση υποκατάστασης εργασίας με μηχανικό εξοπλισμό.

Στον πίνακα 7 δίδονται στοιχεία για την ποσοστιαία κατανομή των καταστημάτων, της απασχόλησης και της εγκαταστημένης ισχύος σε ίππους, για τα έτη 1978 και 1984. Βλέπουμε ότι στο μεταποιητικό τομέα του Ν. Καρδίτσας κυριαρχούν οι μονάδες που απασχολούν μέχρι 2 άτομα. Το 96,8% του συνόλου των μεταποιητικών μονάδων ανήκει στην τάξη 0-9 άτομα, που είναι γνωστή σαν τάξη των μικρών καταστημάτων ή των μονάδων βιοτεχνικού χαρακτήρα. Το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο της ελληνικής μεταποίησης το 1984 ήταν 93,9%. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι η παραπάνω κατανομή παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη στη διάρκεια της περιόδου 1978-1984.

3.2. Αποτελέσματα έρευνας των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων στο Ν. Καρδίτσας

Η έρευνα διεξήχθη στο διάστημα Δεκέμβριος 1990 - Μάρτιος 1991 από μια ομάδα οκτώ ερευνητών¹ οι οποίοι προηγουμένως συμμετείχαν σε σεμινάριο κατάρτισης το οποίο διοργανώθηκε από την Αναπτυξιακή Καρδίτσας Α.Ε. και συγχρηματοδοτήθηκε από το Κοινωνικό Ταμείο της ΕΟΚ με θέμα την περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη. Η έρευνα στηρίχθηκε σε ένα ερωτηματολόγιο 88 ερωτήσεων το οποίο απoσκοπούσε στην άντληση πληροφοριών σχετικών με τα γενικά χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων και των επιχειρηματιών, τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, τον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και την τεχνολογία, τη λειτουργία και τη θέση της επιχείρησης στην αγορά, την επίδραση της ενοποιημένης ευρωπαϊκής αγοράς του 1992, τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων καθώς και τα προβλήματα, τις ανάγκες και την επιζητούμενη υποστήριξη από τους φορείς της πολιτικής.

Χρησιμοποιήθηκε ένα τυχαίο δείγμα 139 επιχειρήσεων το οποίο αντιπροσωπεύει το 10% περίπου του συνόλου της μεταποίησης και πάρθηκε από τις καταστάσεις μελών του ΕΒΕ Καρδίτσας με τη μέθοδο της τυχαίας στρωματικής δειγματοληψίας, εξασφαλίζοντας την αναλογική εκπροσώπηση των επιμέρους κλάδων παραγωγής στο δείγμα. Μερικά από τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας για το σύνολο της μεταποίησης -χωρίς κλαδικές αναλύσεις- δίνονται στη συνέχεια.

Α. Χαρακτηριστικά της επιχείρησης και του επιχειρηματία. Η πρώτη διαπίστωση εδώ είναι ότι το 67% των επιχειρήσεων είναι ατομικές στη νομική τους μορφή ενώ το 27% είναι ΟΕ και ένα μόλις 6% παρουσιάζει κάποια άλλη εταιρική μορφή (ΕΠΕ, ΑΕ). Το γεγονός, αυτό είναι οπωσδήποτε στενά συνδεδεμένο με το μέγεθος των επιχειρήσεων και της παραγωγής αλλά πιθανά να υποδεικνύει και κάποια έλλειψη πληροφόρησης σχετικά με τα πλεονεκτήματα των εταιρικών μορφών οργάνωσης.

Μια δεύτερη διαπίστωση είναι ότι η πλειοψηφία των επιχειρήσεων είναι σχετικά νέες σε ηλικία. Αυτό προκύπτει τόσο από το γεγονός ότι για το 85% από αυτές ο ιδρυτής ήταν ο σημερινός επιχειρηματίας και όχι κάποιο προεσβύτερο μέλος της οικογένειας, όσο και από το γεγονός ότι το 60% των επιχειρήσεων έχει διάρκεια ζωής μικρότερη από 15 χρόνια. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από το ότι 65% των επιχειρηματιών έχουν ηλικία μικρότερη των 45 ετών.

Εάν η ηλικία των επιχειρηματιών και των επιχειρήσεων αφήνει κάποια περιθώρια αισιοδοξίας σχετικά με τη δεκτικότητά τους σε νέες τεχνολογίες και μορφές οργάνωσης, δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε

1. Στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν: Βλάζιος Γ. (οικονομολόγος), Κόγια Β. (χημικός), Κολομιτιάς Ν. (οικονομολόγος), Κοντοστέργιος Η. (οικονομολόγος), Κρανάς Β. (δασολόγος), Κώστας Δ. (οικονομολόγος), Σπυρόπουλος Γ. (οικονομολόγος), Τσαγάρης Δ. (γεωλόγος).

το ίδιο και για το επίπεδο μόρφωσής τους. Το 57% των επιχειρηματιών έχει παρακολουθήσει μόνο δημοτική εκπαίδευση, το 33% έχει αποφοιτήσει από γυμνάσιο ή λύκειο, το 8% έχει παρακολουθήσει ιδιωτικές σχολές και ένα μόλις 2% έχει πτυχίο ανώτερων ή ανώτατων σχολών. Το υπερβολικό ειδικό βάρος των επιχειρηματιών με χαμηλή μόρφωση σε συνδυασμό με την έλλειψη επιχειρηματιών με επιστημονική κατάρτιση καθιστά απολύτως αναγκαία τη δημιουργία μηχανισμών στήριξης κατάλληλα διαρθρωμένων ώστε να ανταποκρίνονται στις πλέον βασικές ανάγκες τους, οι οποίες πέρα και πριν από την προώθηση νέων τεχνολογιών θα πρέπει να εντοπίζονται στην ανάλυση βασικών πληροφοριών του επιχειρησιακού περιβάλλοντος και στη λήψη αποφάσεων.

B. Τα χαρακτηριστικά του προϊόντος. Η σύνθεση των καταστημάτων της μεταποίησης στο νομό Καρδίτσας προοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο ανάπτυξης της τοπικής οικονομίας και του ίδιου του τομέα της μεταποίησης, από τη σχέση του με τους άλλους τομείς παραγωγής και τις άλλες περιοχές της χώρας και του εξωτερικού.

Αν και οι συνολικές πωλήσεις που δηλώθηκαν από τις επιχειρήσεις του δείγματος για το έτος 1989 δεν μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες (52% των επιχειρήσεων δήλωσαν αξία συνολικών πωλήσεων μέχρι 1 εκατομμύριο), μια καλή εικόνα της κατάστασης και των προοπτικών των προϊόντων στην αγορά δίνεται από τη διαχρονική εξέλιξη των πωλήσεων. Έτσι το 51% των επιχειρήσεων δηλώνει ότι οι πωλήσεις τους έχουν μειωθεί ή έχουν μείνει στάσιμες τα τελευταία 5 χρόνια ενώ το 36% δηλώνει ότι έχουν αυξηθεί μέχρι 30% και το 13% δηλώνει ότι έχουν αυξηθεί πάνω από 30%. Οι περισσότεροι επιχειρηματίες επιπλέον παραμένουν σκεπτικοί έως απαισιόδοξοι για τη μελλοντική πορεία της επιχειρησής τους αφού το 34% δηλώνει ότι περιμένει ο όγκος της παραγωγής τους και οι πωλήσεις να μειωθούν τα επόμενα δύο χρόνια, ενώ το 26% περιμένει να μείνουν περίπου στα ίδια επίπεδα, το 34% να αυξηθούν λίγο και μόνο ένα 6% ελπίζει σε σημαντική αύξηση.

Η ανησυχία αυτή συνδέεται οπωσδήποτε και με τις προοπτικές της αγροτικής παραγωγής και του εισοδήματος της περιοχής ενόψει των πιέσεων για μείωση των αγροτικών επιδοτήσεων της ΕΟΚ αφού η μεταποιητική δραστηριότητα απευθύνεται κυρίως στην τοπική αγορά. Πράγματι το 63% των επιχειρήσεων δηλώνει ότι διαθέτει το σύνολο της παραγωγής τους μέσα στα όρια του Ν. Καρδίτσας ενώ μόνο ένα 16% των επιχειρήσεων πουλά κάποιο σημαντικό τμήμα της παραγωγής (πάνω από 50%) εκτός νομού. Αλλά και από αυτές, ο κύριος όγκος των πωλήσεων κατευθύνεται προς τους υπόλοιπους θεσσαλικούς νομούς με πρώτο το νομό Τρικάλων, δεύτερο το νομό Λαρίσης και τρίτο το νομό Μαγνησίας με δύο μόνο από τις επιχειρήσεις του δείγματος να εξάγουν κάποιο έστω μικρό ποσοστό της παραγωγής τους στο εξωτερικό. Αυτή η πλήρης σχεδόν εξάρτηση της μεταποίησης του νομού από την τοπική –με την ευρεία έννοια– αγορά έχει άμεση σχέση με τον παραδοσιακό χαρακτήρα ενός σημαντικού αριθμού επιχειρήσεων αλλά επίσης και με την εμφανή έλ-

λειψη σημαντικής πληροφόρησης και οργανωμένων δικτύων πωλήσεων.

Σχετικά με τις πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή το 14% των επιχειρήσεων δηλώνει ότι είναι αποκλειστικά τοπικής προέλευσης, το 27% δηλώνει ότι προέρχονται εξ ολοκλήρου από άλλες περιοχές της Ελλάδας (με πρώτες την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη) ενώ οι υπόλοιπες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν διάφορους συνδυασμούς τοπικών και μη-τοπικών αλλά και εισαγόμενων πρώτων υλών. Ειδικά στην τελευταία κατηγορία το 25% των επιχειρήσεων δηλώνει ότι προμηθεύεται ένα σημαντικό τμήμα των πρώτων υλών τους από το εξωτερικό είτε με απευθείας εισαγωγές είτε μέσω αντιπροσώπου.

Γίνεται εμφανές από τα παραπάνω ότι (α) οι τοπικοί παραγωγικοί πόροι δεν έχουν αναπτυχθεί και δεν χρησιμοποιούνται σε σημαντικό βαθμό, το οποίο συνεπάγεται εκροές εισοδήματος προς άλλες περιοχές και προς το εξωτερικό και (β) ότι η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από την τοπική ενεργό ζήτηση και υπόκειται στους περιορισμούς που τη χαρακτηρίζουν (αστάθεια αγροτικής παραγωγής και εισοδήματος κ.λπ.).

Γ. Χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας. Η αγορά εργασίας δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη στο Ν. Καρδίτσας και οπωσδήποτε επηρεάζεται από το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων. Έτσι μόνο το 38% των επιχειρήσεων του δείγματος δήλωσαν ότι απασχολούν προσωπικό σε μόνιμη βάση με πλήρη απασχόληση, εκ των οποίων μόνο 9 επιχειρήσεις απασχολούν πάνω από 10 άτομα. Η πλειοψηφία όμως των επιχειρηματιών του δείγματος (52%) δηλώνουν ότι χρησιμοποιούν από 1 έως 5 μέλη της οικογένειάς τους στην παραγωγή, με απασχόληση που ξεπερνά τις 40 ώρες εβδομαδιαίως κατά μέσον όρο. Αυτό βεβαιώνει τον προσωποπαγή χαρακτήρα των επιχειρήσεων και εξηγεί την ευελιξία τους στις κυκλικές διακυμάνσεις της ζήτησης αλλά επίσης αναδεικνύει και τη ρευστότητα που υπάρχει στην τοπική αγορά εργασίας και την αδυναμία των επίσημων στατιστικών στοιχείων να καταγράψουν το ακριβές μέγεθος της απασχόλησης. Επίσης δείχνει ότι οι δυνατότητες των επιχειρήσεων αυτών να προσφέρουν πρόσθετη απασχόληση είναι περιορισμένες, είτε λόγω της αβεβαιότητας που δημιουργεί ο ανταγωνισμός και που μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εμπόδιο για την ανάληψη του βάρους απασχόλησης μισθωτής εργασίας, είτε λόγω του ότι η επέκταση προς αυτή την κατεύθυνση συνεπάγεται το πέρασμα σε άλλο τρόπο οργάνωσης, που προϋποθέτει διαφορετικές επιχειρησιακές ικανότητες.

Δ. Κεφαλαιουχικός εξοπλισμός και τεχνολογία. Εδώ γίνεται εμφανές ότι το μικρό μέγεθος απασχόλησης δεν συνοδεύεται δυστυχώς από χρήση τεχνολογιών εντάσεως κεφαλαίου. Σχεδόν οι μισές επιχειρήσεις του δείγματος χρησιμοποιούν κεφαλαιουχικό εξοπλισμό πολύ χαμηλής ισχύος (μέχρι 10 HP) ενώ μόνο 10 από τις επιχειρήσεις του δείγματος χρησιμοποιούν εξοπλισμό με μεγάλη υποδύναμη (πάνω από 100 HP). Ακόμη και αυτή όμως η χαμηλή παραγωγική δυναμικότητα των επιχει-

ρήσεων του νομού φαίνεται να μην αξιοποιείται πλήρως αφού 7 στις 10 επιχειρήσεις δηλώνουν ότι τα μηχανήματά τους υποαποασχολούνται σε ποσοστό περίπου 30 με 40% κατά μέσο όρο. Ο χαμηλός αυτός βαθμός εκμετάλλευσης του κεφαλαίου στο Ν. Καρδίτσας ο οποίος ως σημειωθεί είναι κάτω του αντίστοιχου για το σύνολο της οικονομίας (Πετράκος και Ζήκος 1991) αντικατοπτρίζει κύρια τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα της μεταποίησης στο σύνολό της, εντός και εκτός της τοπικής αγοράς.

Παρά το γεγονός της χαμηλής έντασης κεφαλαίου η πλειοψηφία των επιχειρήσεων (65%) φαίνεται να χρησιμοποιεί σχετικά σύγχρονα μηχανήματα με έτος κατασκευής μετά το 1980. Επιπλέον ένας στους τρεις επιχειρηματίες δηλώνει ότι σχεδιάζει να προβεί στην προμήθεια πιο σύγχρονων μηχανημάτων μέσα στα επόμενα δύο χρόνια, ενώ οι υπόλοιποι υπήρξαν αρνητικοί, προβάλλοντας σαν κυριότερους λόγους το γεγονός ότι τα μηχανήματα αυτά ενδείκνυνται για μεγαλύτερο όγκο παραγωγής και τις δυσκολίες χρηματοδότησης από το τραπεζικό σύστημα. Για τις τρέχουσες εξελίξεις στην τεχνολογία γύρω από θέματα που αφορούν την παραγωγή του προϊόντος τους, η συντριπτική πλειοψηφία δηλώνει είτε ότι ενημερώνεται τυχαία ή ότι ενημερώνεται από μη συστηματικές πηγές (συζητήσεις με άλλους συναδέλφους, περιοδικά κ.λπ.). Ένα 10% των επιχειρήσεων αναφέρει ότι δεν έχει καθόλου πληροφόρηση, ενώ μόνο ένα 8% αναφέρει ότι πληροφορείται συστηματικά μέσω θεσμοθετημένων φορέων (ΕΟΜΜΕΧ, ΕΛΚΕΠΑ, κ.λπ.). Τέλος το 92% των επιχειρήσεων αγνοεί τη χρησιμότητα της μηχανοργάνωσης του λογιστηρίου και των πωλήσεων, δεν χρησιμοποιεί Η/Υ, ενώ το 82% δεν σχεδιάζει να χρησιμοποιήσει ούτε στο μέλλον.

Ε. Τόπος εγκατάστασης των επιχειρήσεων. Εκείνο που προκαλεί ενδιαφέρον σχετικά με τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων, είναι ότι το 60% αναφέρει σαν κυριότερο λόγο επιλογής του υπάρχοντος κτιρίου για την εγκατάστασή τους το γεγονός ότι είναι ιδιόκτητο. Δεν έχουμε βέβαια συγκριτικά στοιχεία για άλλες περιοχές ή το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας αλλά το ποσοστό αυτό είναι κατά την εκτίμησή μας αρκετά υψηλό και προσδίδει μια σταθερότητα στη θέση των επιχειρήσεων στην αγορά, αφού το κόστος χρήσης της εγκατάστασης, δηλ. η «σκιώδης» γαιοπρόσοδος, συνυπολογίζεται από τον ιδιοκτήτη/επιχειρηματία στα κέρδη και μπορεί να λειτουργήσει προστατευτικά (buffer) στις περιόδους της ύφεσης. Από τις υπόλοιπες επιχειρήσεις του δείγματος, το 20% αναφέρει σαν κυριότερο λόγο επιλογής την εγγύτητα του κτιρίου στους πελάτες τους και το 16% το χαμηλό μίσθωμα.

Επακόλουθο του υψηλού βαθμού χρήσης ιδιόκτητων κτιρίων είναι το γεγονός ότι το 72% των επιχειρήσεων δεν σκοπεύει να μετεγκατασταθεί μελλοντικά στην υπό ίδρυση βιομηχανική περιοχή της Καρδίτσας. Από τις υπόλοιπες το 13% απάντησε καταφατικά και το 15% θεωρεί τη μετεγκατάσταση πιθανή, προβάλλοντας σαν κυριότερους λόγους την ανάγκη για καλύτερη υποδομή και μεγαλύτερους χώρους.

Εδώ επίσης παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι μόνο το 26% των

επιχειρήσεων θεωρεί χρήσιμο να βρίσκεται κοντά σε άλλες επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου υποδηλώνοντας την έλλειψη αναπτυγμένων δικτύων ενδοκλαδικής συνεργασίας μεταξύ ομοειδών επιχειρήσεων και τη μη αξιοποίηση των όποιων οικονομικών συσπειρώσεων θα μπορούσαν να αναπτυχθούν. Αντίθετα οι διακλαδικές σχέσεις φαίνεται να είναι κάπως περισσότερο αναπτυγμένες αφού το 43% των επιχειρήσεων θεωρεί χρήσιμο να βρίσκεται κοντά σε επιχειρήσεις άλλων κλάδων, με μεγαλύτερη προτίμηση για τους κλάδους 39 (λοιπές βιομηχανίες), 26 (έπιπλο) και 35 (μεταλλικά προϊόντα).

ΣΤ. Θέση των επιχειρήσεων στην αγορά. Σχετικά με τη θέση των επιχειρήσεων στην αγορά αρχίζει να γίνεται εμφανής ένας ιδιότυπος τοπικός δυϊσμός τον οποίο δυστυχώς ο χώρος δεν επιτρέπει να εξετάσουμε σε κλαδικό επίπεδο. Σε συνολικά μεγέθη, το 60% των επιχειρήσεων θεωρούν τη θέση τους αρκετά έως πολύ σταθερή, αποδίδοντάς το κυρίως στη βελτίωση του προϊόντος και στη διατήρηση καλών σχέσεων με τους αγοραστές και τους συνεργάτες τους, ενώ το 40% θεωρούν τη θέση τους στην αγορά αρκετά έως πολύ εύαλητη αποδίδοντάς το κυρίως στην καλύτερη οργάνωση των ανταγωνιστών και την προτίμηση άλλων προϊόντων από τους καταναλωτές.

Μια παρεμφερής κατάσταση εμφανίζεται και στο θέμα των καινοτομικών προσπαθειών αφού το 53% των επιχειρήσεων δηλώνει ότι δεν έχει βγάλει ποτέ κάποιο νέο προϊόν στην αγορά ενώ μόνο το 17% δηλώνει ότι παρήγε κάποιο νέο προϊόν στη διάρκεια του έτους (1990).

Επίσης στο ζήτημα της προώθησης των προϊόντων στην τοπική και την ευρύτερη αγορά, οι επιχειρήσεις φαίνεται να παρουσιάζουν σημαντική καθυστέρηση τόσο στη νοοτροπία, αφού το 72% δεν συμπεριλαμβάνουν στις δαπάνες τους κάποιο ποσό γι' αυτό το σκοπό, όσο και στη μέθοδο, αφού από τις υπόλοιπες οι περισσότερες στηρίζονται σε μεσάζοντες για την προώθηση των προϊόντων τους.

Τέλος μόνο το 34% των επιχειρήσεων θεωρεί ότι η συγχώνευση ή η συνεργασία με άλλες ανταγωνιστικές επιχειρήσεις θα βελτιώσει την αποδοτικότητα της παραγωγής και ένα αντίστοιχο ποσοστό (33%) δηλώνει ότι θα επιθυμούσε μια τέτοια διαδικασία.

Ζ. Οι επιδράσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τα δύο βασικά χαρακτηριστικά που επικρατούν στις αντιδράσεις των επιχειρηματιών σχετικά με την επικείμενη ενοποίηση της ευρωπαϊκής αγοράς είναι αφενός κάποια ανησυχία και αφετέρου η άγνοια. Το 32% των επιχειρηματιών δήλωσε ότι δεν γνωρίζει εάν και τι είδους επιδράσεις μπορεί να έχει η ενιαία αγορά πάνω στην επιχείρησή τους, το 38% δήλωσε ότι αναμένει μια λίγο ή πολύ αρνητική επίδραση αιτιολογώντας την κυρίως με την αύξηση του ανταγωνισμού από τα εισαγόμενα προϊόντα, ενώ το 30% θεωρεί ότι η επίδραση θα είναι μάλλον θετική, λόγω μείωσης του κόστους παραγωγής από το άνοιγμα της αγοράς και την κατάργηση των δασμών. Οι μισοί ακριβώς επιχειρηματίες ανέφεραν ότι σκοπεύουν, και οι άλλοι μισοί ότι δεν σκοπεύουν, να λάβουν κάποια ειδικά μέτρα για

να βελτιώσουν τη θέση της επιχειρησής τους ενόψει του 1992, η συντριπτική πλειοψηφία τους όμως (87%) δήλωσε ότι θα ήθελε μια πληρέστερη ενημέρωση γύρω από τις επιπτώσεις της ενοποιημένης αγοράς.

Η. Προβλήματα, ανάγκες και προτάσεις πολιτικής. Τα κυριότερα εμπόδια λειτουργίας που εντοπίζονται από τις περισσότερες επιχειρήσεις είναι κατά σειρά η έλλειψη πιστώσεων ή κεφαλαίων κίνησης, η περιορισμένη έκταση της τοπικής αγοράς, ο ανταγωνισμός των μεγάλων επιχειρήσεων, η έλλειψη κατάλληλων δικτύων διάθεσης και η έλλειψη υπηρεσιών στην περιοχή. Το 79% των επιχειρηματιών δηλώνει ότι αγνοεί τη δυνατότητα επιδότησης νέων επενδύσεων μέσω του νέου αναπτυξιακού νόμου 1892/90 ενώ το 92% δηλώνει ότι δεν έχει επιδοτηθεί ποτέ μέσω του νόμου 1262/82. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η έλλειψη ενημέρωσης των ΜΜΕ για τις κατάλληλες και ευνοϊκές πηγές χρηματοδότησης και η ανεπάρκεια εξειδικευμένων υπηρεσιών για την παροχή θεσμικής βοήθειας στις ΜΜΕ αποτελούν τους βασικούς παράγοντες, οι οποίοι περιορίζουν σε μεγάλο ποσοστό τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης αυτών των επιχειρήσεων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη χαμηλή στάθμη των επιχειρηματιών της περιοχής φαίνεται εντονότερα από το ότι το 82,3% των επιχειρήσεων αναφέρει ότι, δεν έχει έλθει ποτέ σε επαφή με φορείς που είναι κατεξοχήν επιφορτισμένοι με την ευθύνη για την αποτελεσματική εφαρμογή των μέτρων της πολιτικής ανάπτυξης καθώς και την επεξεργασία και εφαρμογή ειδικών προγραμμάτων για τις ΜΜΕ (ΒΟΜΜΕΧ, ΕΛΚΕΠΑ, ΟΠΕ). Ειδικότερα η δημιουργία θεσμικής υποδομής στον τόπο κρίνεται από τους επιχειρηματίες ως το πιο σημαντικό μέτρο υποστήριξής τους. Συγκεκριμένα το 35,7% των επιχειρήσεων θεωρεί σαν πρώτο και σημαντικότερο μέτρο βοήθειας τη δημιουργία γραφείου υποστήριξης ΜΜΕ στην Καρδίτσα, σε θέματα προγραμματισμού, έρευνας αγοράς και διάδοσης πληροφοριών, ενώ ένα 20,9% δηλώνει ότι επιθυμεί υποστήριξη στην ανάπτυξη καινούργιων προϊόντων. Το υπόλοιπο ποσοστό των επιχειρήσεων ενδιαφέρεται για προγράμματα εκπαίδευσης επιχειρηματιών σε θέματα marketing, διαχείρισης και πληροφορικής (19,1%), για κίνητρα συμμετοχής επιχειρήσεων σε κοινοπραξίες ή άλλες μορφές σύμπραξης (18,3%) καθώς επίσης για τη διοχέτευση πληροφοριών και τη λήψη ειδικών μέτρων με σκοπό την προώθηση των προϊόντων τους στις αγορές του εξωτερικού (6%).

4. Η στρατηγική του ευέλικτου τοπικού εκσυγχρονισμού

Από τα αποτελέσματα της έρευνας, τα στατιστικά στοιχεία που είναι διαθέσιμα, αλλά και τους περιορισμούς που θέτουν τα γενικά χαρακτηριστικά του πλαισίου αναζήτησης, αρχίζει να γίνεται εμφανής η βάση πάνω στην οποία θα πρέπει να στηριχθεί μια ολοκληρωμένη πρόταση για την τοπική ανάπτυξη. Πρώτον πρέπει να είναι σαφές ότι η προτεινόμενη στρατηγική και οι προσπάθειες για ανάπτυξη δεν μπορούν να

αγνοούν την αυξανόμενη διεθνοποίηση των αγορών και της πληροφόρησης, τη διεθνή κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής, και την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των τοπικών και εθνικών με τα υπερεθνικά κέντρα λήψης αποφάσεων.

Αντίθετα οποιαδήποτε αξιόπιστη προσπάθεια με μακροχρόνια προοπτική θα πρέπει απαραίτητα να καταγράφει και να αναλύει τις τάσεις και τους συσχετισμούς στα διάφορα γεωγραφικά και διοικητικά επίπεδα για να μπορεί να παρεμβαίνει αποτελεσματικά στις ρυθμίσεις και να ενισχύει τις όποιες θεσμικές και αναπτυξιακές πολιτικές υιοθετούνται προς όφελος του τοπικού στοιχείου. Εάν η άγνοια αυτής της τάσης διεθνοποίησης των σχέσεων είναι επιζήμια, η εναντίωση σε αυτή μέσω μιας τοπικιστικής εσωστρέφειας, ή εθνοκεντρικής ιδεολογικής κάλιψης αποτελεί μια καταστροφική ουτοπία η οποία οδηγεί σε πολιτική περιχαράκωση και αναπαράγει τη σχέση εξάρτησης/υπανάπτυξης. Συνεπώς μια πολιτική ενδογενούς ανάπτυξης δεν μπορεί να είναι πρόταση αυτοδύναμης ανάπτυξης, γιατί δεν υπάρχει καμιά προϋπόθεση γι' αυτή και γιατί αντίκειται και επομένως θα ανατραπεί από τη δυναμική της διεθνοποίησης των οικονομικών σχέσεων.

Δεύτερον και σε άμεση συνάφεια με τα παραπάνω, η τοπική πολιτική δεν μπορεί να είναι λειτουργικά ανεξάρτητη από τις πολιτικές του κεντρικού κράτους χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα είναι σε σχέση άμεσης και συνολικής εξάρτησης από αυτές. Σίγουρα η πολιτική της επαιτείας (open-hand politics) και των πολιτικών πιέσεων τοπικών παραγόντων δεν μπορεί να αποτελέσει βιώσιμη πρόταση για το σύνολο της ελληνικής περιφέρειας, πρώτον γιατί δημιουργεί σοβαρές τοπικές αντιπαλότητες και δεύτερον γιατί αναθέτει έμμεσα την αποκλειστική ρύθμιση και το σχεδιασμό της τοπικής ανάπτυξης στο κεντρικό κράτος, το οποίο όμως έχει αποδειχθεί ιστορικά τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο ότι αδυνατεί να ανταποκριθεί ικανοποιητικά σε αυτήν την αποστολή.

Μια ρεαλιστική πολιτική ενδογενούς τοπικής ανάπτυξης πρέπει να εξασφαλίζει μια διαλεκτική σχέση με τις κεντρικές παρεμβατικές πολιτικές με κύρια χαρακτηριστικά (α) την ενεργό στήριξη των κεντρικών πολιτικών με μακροχρόνια προοπτική για τις τοπικές κοινωνίες, (β) την αξιοποίηση του θεσμικού πλαισίου που παρέχει το κεντρικό κράτος και (γ) τη σταδιακή υπέρβαση αυτής της σχέσης και των αγκυλώσεων που αναγκαστικά συνεπάγεται μέσω της αυτόνομης συμμετοχής σε υπερεθνικά και υπερεθνικά δίκτυα επικοινωνίας με ιεραρχικά ανώτερα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Τρίτον και εξίσου σημαντικό με τα παραπάνω, μια ενδογενής πολιτική τοπικής ανάπτυξης πρέπει να έχει σαφή επίγνωση των δυνατοτήτων, περιορισμών και προοπτικών της μεταποιητικής δραστηριότητας στην περιοχή αναφοράς, αλλά και των τάσεων που επικρατούν σε ευρύτερη κλίμακα. Αν και η έκβαση της συζήτησης για την ευέλικτη εξειδίκευση είναι μάλλον αβέβαιη –και εδώ υπάρχουν αρκετές επιφυλάξεις στη βιβλιογραφία– είναι σαφές από την παραπάνω ανάλυση ότι αρκετά από

τα χαρακτηριστικά των ΜΜΕ στην Καρδίτσα επιβάλλουν μια σειρά άμεσων παρεμβάσεων οι οποίες είναι ανεξάρτητες από το θεωρητικό σχήμα στο οποίο τις εντάσει κανείς.

4.1. Οι άξονες της στρατηγικής

Με δεδομένα τα λειτουργικά χαρακτηριστικά του πλαισίου ανάλυσης και τη δυναμική των παραμέτρων του ευρύτερου οικονομικού και διοικητικού περιβάλλοντος, η προτεινόμενη ενδογενής στρατηγική ανάπτυξης σε τοπική κλίμακα επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς άξονες.

Ο πρώτος άξονας αναφέρεται στην πληροφόρηση και την ενημέρωση. Στη σύγχρονη οικονομική ανάλυση η πληροφόρηση έχει αποκτήσει τέτοια σημασία ώστε να θεωρείται από πολλούς σαν ανεξάρτητος συντελεστής παραγωγής ίδιας αξίας με τους φυσικούς πόρους και την εργασία. Ανεξάρτητα από τις όποιες υπερβολές του επιχειρήματος, γεγονός είναι ότι στα σημερινά πλαίσια παραγωγικής δραστηριότητας, το επίπεδο, ο χρόνος και η ταχύτητα της πληροφόρησης είναι σημαντικοί παράγοντες για την επιβίωση και την ανάπτυξη όχι μόνο των επιχειρήσεων αλλά και όλων των δραστηριοτήτων που κινούνται μέσα σε μεταβαλλόμενα ή ανταγωνιστικά πλαίσια. Οι διεθνείς εξελίξεις στις τιμές, στον όγκο και στις τεχνολογίες της παραγωγής, οι αποφάσεις εθνικών και υπερεθνικών διοικητικών κέντρων και οι ενδοκλαδικές εξελίξεις αποτελούν απαραίτητα στοιχεία για τη λήψη αποφάσεων και την καλύτερη ένταξη των τοπικών παραγωγικών ομάδων στον εθνικό και το διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας αποκαλύπτουν ότι στην Καρδίτσα, αλλά εύκολα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε το ίδιο για τις περισσότερες περιοχές της ελληνικής περιφέρειας, η άγνοια και η έλλειψη πληροφόρησης γύρω από σημαντικά θέματα είναι ένας από τους βασικούς περιοριστικούς παράγοντες που συνθέτουν το πλέγμα της καθυστέρησης. Η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων αγνοεί τον αναπτυξιακό νόμο 1892/90, δεν έχει συστηματική ενημέρωση για τις εξελίξεις της τεχνολογίας του προϊόντος που παράγει και αγνοεί πλήρως τα πλεονεκτήματα της μηχανοργάνωσης. Επίσης η πλειοψηφία έχει τουλάχιστον ασαφή εικόνα για τις επιπτώσεις της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς του 1992 και μία αδυναμία να λειτουργήσει έξω από τα τοπικά όρια. Είναι προφανές φυσικά ότι στο σύνολό της η τοπική μεταποιητική δραστηριότητα αγνοεί το πλαίσιο υποστήριξης των ΜΜΕ που έχει θεσμοθετήσει η ΕΟΚ και κατά συνέπεια αδυνατεί να επωφεληθεί από προγράμματα όπως το COMMET, το PRISMA, το VALOREN κ.α., με αποτέλεσμα είτε να χάνονται σημαντικοί κοινοτικοί πόροι για τη χώρα μας είτε τα προγράμματα αυτά να ενισχύουν τις επιχειρήσεις του κέντρου και συνεπώς τη χωρική συγκεντροποίηση του κεφαλαίου.

Ο δεύτερος άξονας στρατηγικής αναφέρεται στο ανθρώπινο δυναμικό που συμμετέχει στις τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες και την ανάγκη για αναβάθμιση της ποιότητάς του καθώς και τη μακροπρόθεση

προσέλευση ανθρώπινου κεφαλαίου υψηλής επιστημονικής κατάρτισης. Αναμφισβήτητα η ποιότητα και η κατάρτιση του επιστημονικού δυναμικού είναι ένας από τους σημαντικότερους δείκτες ανάπτυξης και διεθνώς έχει αποδειχθεί ότι οι χώρες που ακολουθούν σοβαρή πολιτική επενδύσεων στον ανθρώπινο παράγοντα απολαμβάνουν και τα υψηλότερα επίπεδα ευημερίας. Ειδικότερα σε περιφερειακές χώρες μικρού μεγέθους με περιορισμένους παραγωγικούς πόρους και τεχνολογική εξάρτηση από το εξωτερικό οι επενδύσεις σε ανθρώπινο δυναμικό υψηλής στάθμης αποτελούν ίσως τη μόνη βιώσιμη στρατηγική ανάπτυξης σε συνθήκες διεθνοποίησης της παραγωγής (Τσεκούρας 1991). Για την Ελλάδα, έχει βρεθεί (Petrakos and Zikos 1991) ότι η μακροχρόνια έλλειψη σοβαρών πολιτικών επένδυσης σε ανθρώπινο δυναμικό με την ολική υποβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος και την έλλειψη μηχανισμών κατάρτισης και επιμόρφωσης, είναι ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στην πτώση των ρυθμών αύξησης του προϊόντος της μεταποίησης και στη σχετική αποβιομηχάνιση της χώρας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν αυτό που είναι ήδη γνωστό. Η μεταποιητική δραστηριότητα στο Ν. Καρδίτσας, αλλά και γενικότερα στις επαρχιακές περιοχές της χώρας, στερείται σε μεγάλο βαθμό τις υπηρεσίες εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού υψηλής κατάρτισης και αυτό δεν μπορεί παρά να επιδρά αρνητικά σε όλες τις πλευρές λειτουργίας των επιχειρήσεων. Η χαμηλή κατάρτιση των ίδιων των επιχειρηματιών, η έλλειψη διοικητικών στελεχών και η ανυπαρξία εξωτερικών γραφείων συμβούλων επιχειρήσεων στερούν τις επιχειρήσεις από τις σύγχρονες τεχνικές της οργάνωσης της παραγωγής, της χρηματοοικονομικής διαχείρισης και της προώθησης των πωλήσεων με αποτέλεσμα να περιορίζουν αποτελεσματικά τον ορίζοντα των δυνατοτήτων τους. Από την άλλη μεριά η όποια ροή κρίσιμων πληροφοριών είναι διαθέσιμη σε τοπικό επίπεδο, τις περισσότερες φορές είναι αδύνατον να καταγραφεί, αναλυθεί και αξιοποιηθεί προς όφελος των επιχειρήσεων λόγω της αδυναμίας του ανθρώπινου παράγοντα. Η ίδια φυσικά κατάσταση επικρατεί και με τις νέες τεχνολογίες της παραγωγής οι οποίες είτε δεν υιοθετούνται είτε δεν αξιοποιούνται πλήρως. Γίνεται λοιπόν εμφανές ότι η ανάπτυξη σε τοπική κλίμακα δεν μπορεί παρά να περάσει μέσα από διαδικασίες αναβάθμισης των γνώσεων, της ποιότητας και κατά συνέπεια των δυνατοτήτων του τοπικού ανθρώπινου παραγωγικού δυναμικού. Η κατάρτιση των επιχειρηματιών, των υπαλλήλων και των εργαζομένων στις τεχνολογίες αιχμής για την παραγωγή και στις επιστημονικές μεθόδους διαχείρισης θα επιτρέψει όχι μόνο την καλύτερη αξιοποίηση στοιχείων και πληροφοριών του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος των επιχειρήσεων αλλά και την πιο αποτελεσματική χρήση του αναγκαίου τεχνολογικά σύγχρονου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού.

Ο τρίτος άξονας στρατηγικής αναφέρεται στη δημιουργία δικύων συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων και την ανάγκη ύπαρξης συντονιστικού φορέα που θα τα υποστηρίξει. Από τα αποτελέσματα της έρευνας

προβάλλουν μια σειρά στοιχεία που επιβάλλουν μια παρέμβαση προς αυτή την κατεύθυνση. Κατ' αρχήν γίνεται φανερό ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις, κυρίως λόγω του μικρού μεγέθους τους, αδυνατούν από μόνες τους να αναλάβουν το κόστος προώθησης των προϊόντων τους εκτός της τοπικής αγοράς. Το γεγονός ότι μόνο 16% των επιχειρήσεων του δείγματος πωλούν ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής τους εκτός του Ν. Καρδίτσας καθιστά τη μεταποίηση στο σύνολό της πλήρως εξαρτημένη από τη τοπική ζήτηση και τις συγκυρίες που διέπουν την αγροτική παραγωγή.

Από την άλλη μεριά οι δυνατότητες επέκτασης των πωλήσεων στην υπόλοιπη χώρα αλλά και το εξωτερικό παραμένουν ουσιαστικά και τυπικά αδιερεύνητες λόγω της ανυπαρξίας συντονισμένων ενεργειών για την ένταξη τμημάτων της τοπικής παραγωγής που πληρούν κάποιες προϋποθέσεις σε υπάρχοντα δίκτυα διακίνησης, τη δημιουργία νέων και τη δυναμική και συλλογική προώθησή τους.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της έρευνας είναι η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των τοπικών επιχειρήσεων τόσο ενδοκλαδικά όσο και στο διακλαδικό επίπεδο. Με δεδομένο το μέγεθος των επιχειρήσεων που μάλλον επιβάλλει μια τέτοια κατεύθυνση, ο κυριότερος λόγος αδράνειας βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας, στην έλλειψη ενός θεσμοθετημένου φορέα που θα ρυθμίζει τις μορφές, τους όρους και το βαθμό αυτής της συνεργασίας.

Αν και εμπειρικά υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση ανάλογα με τη χρονική περίοδο, την περιοχή και τους κλάδους παραγωγής θα μπορούσε κανείς εξ αρχής να αναφερθεί στην από κοινού πρόσβαση σε υποστηρικτική υποδομή, τη συγχρηματοδότηση κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, την ανταλλαγή πληροφοριών και τεχνολογίας, τη συμπαραγωγή προϊόντων, ακόμη και τη συγχώνευση, σαν μορφές και βαθμούς συνεργασίας που θα μπορούσαν να μειώσουν το κόστος παραγωγής και συνελπώς να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Ο σημαντικότερος παράγοντας που καθιστά απόλυτα αναγκαία τη δημιουργία τοπικών δικτύων συνεργασίας και θεσμικής υποδομής για τη στήριξη και λειτουργία τους είναι το ίδιο το μέγεθος και ο χαρακτήρας των επιχειρήσεων. Όταν το 60% περίπου απ' αυτές (σε επίπεδο δείγματος) δεν χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία, αυτό πρακτικά σημαίνει ότι πρόκειται για επιχειρήσεις του ενός ατόμου, του ιδιοκτήτη, ο οποίος υποβοηθείται περιοδικά ή και σε μόνιμη βάση από κάποια μέλη της οικογένειάς του. Σε τέτοιου είδους δραστηριότητες όμως, που αποτελούν την πλειοψηφία του δείγματος, είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί κάποια εξειδίκευση και ορθολογική χρήση των συντελεστών παραγωγής, με συνέπεια το κόστος της αναγκαστικά περιορισμένης κλίμακας παραγωγής να είναι υψηλό.

Το γεγονός ότι αυτές οι επιχειρήσεις επιδεικνύουν ανθεκτικότητα στις οικονομικές κρίσεις δεν πρέπει να μεταφέρει λάθος μήνυμα ούτε στους ίδιους τους επιχειρηματίες ούτε στους ερευνητές του φαινομένου

και τους τοπικούς φορείς. Οι λόγοι της ιδιότυπης αυτής αντοχής θα πρέπει να αναζητηθούν στο γεγονός ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, σημαντικοί συντελεστές παραγωγής όπως οι κτιριακές εγκαταστάσεις, η εργασία των μελών της οικογένειας και πιθανά η συμβολή κάποιων τμημάτων του υπόλοιπου εξοπλισμού συμμετέχουν στην παραγωγή με αμοιβή κάτω του κόστους αναπαραγωγής των ή ακόμη και χωρίς αμοιβή. Δηλαδή η λειτουργία των επιχειρήσεων δεν στηρίζεται στην επικαρπία ενός οικονομικού ή έστω κανονικού κέρδους αλλά στην ελπίδα ότι σε ταμειακή βάση οι εισπράξεις θα υπερβαίνουν τις πληρωμές. Αυτή η διαπίστωση συμβαδίζει μάλλον με τις εκτιμήσεις των ιδίων των επιχειρηματιών οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό (40%) θεωρούν τη θέση τους στην αγορά ευάλωτη.

Ένα τοπικό δίκτυο συνεργασίας θα επέτρεπε στις επιχειρήσεις να λειτουργήσουν πιο αποτελεσματικά και ίσως οδηγούσε κάποιες από αυτές στην ανακάλυψη των πλεονεκτημάτων του καταμερισμού της εργασίας και των εταιρικών μορφών οργάνωσης της παραγωγής. Εδώ θα πρέπει ίσως να τονιστεί ότι η πρόταση αυτή θα μπορούσε εύκολα να ενταχθεί στη λογική της ευέλικτης εξειδίκευσης χωρίς όμως να προϋποθέτει και τη συνολική αποδοχή του θεωρητικού της πλαισίου. Ακόμα και στα πλαίσια της ευέλικτης εξειδίκευσης, η «ευελιξία» συνδέεται με το μικρό και μεσαίο μέγεθος (και όχι με την ακαμψία του ενός ιδιοκτήτη/παραγωγού) που για μεν τα ελληνικά δεδομένα περιλαμβάνει μέχρι και επιχειρήσεις 49 ατόμων, για δε τα διεθνή πρότυπα έχει πολύ ευρύτερα όρια (μέχρι 500 άτομα). Αν και όλες οι μορφές οργάνωσης και τα μεγέθη παραγωγής μπορούν να συνυπάρχουν σε κάποιο βαθμό, είναι νομίζουμε φανερό ότι μια βιώσιμη στρατηγική τοπικής ανάπτυξης δεν μπορεί να στηριχθεί στην πληθώρα των ανεξάρτητων μικροϊδιοκτητών/παραγωγών για τους λόγους που προαναφέρθηκαν.

Η προτεινόμενη λοιπόν στρατηγική για την τοπική ανάπτυξη που θα μπορούσε συνοπτικά να χαρακτηριστεί σαν *στρατηγική του ευέλικτου τοπικού εκσυγχρονισμού*, θα πρέπει να αποτελείται από τους τρεις βασικούς άξονες (α) της πληροφόρησης, (β) της αναβάθμισης του ανθρώπινου δυναμικού και (γ) της οργάνωσης τοπικών δικτύων συνεργασίας. Δεν μπορεί να είναι εσωστρεφής ούτε και να επιδιώκει αυτονομία από το εξωτερικό της περιβάλλον, αντίθετα θα πρέπει να διατηρεί την «ευελιξία» να προωθείται μέσα από μια λειτουργική σχέση με το κεντρικό κράτος και τις πολιτικές του, να αξιοποιεί τη δυναμική των αγορών και τη διεθνοποίηση των οικονομικών σχέσεων, επιδιώκοντας την καλύτερη συμμετοχή του τοπικού παραγωγικού συστήματος στον εθνικό και διεθνή καταμερισμό εργασίας και τη σύνδεσή του με άλλα τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα. Τέλος να έχει μια σαφώς καθορισμένη αντίληψη για τα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα που μπορούν να αναπτυχθούν και ένα επεξεργασμένο πρόγραμμα δράσης για την αξιοποίησή τους.

4.2. Ένα βιώσιμο σχέδιο τακτικής

Όπως με κάθε πρόταση πολιτικής, όσο μεθοδική ή επίτονη και να είναι η διαδικασία της στοιχειοθέτησής της, η στρατηγική του ευέλικτου τοπικού εκσυγχρονισμού κινδυνεύει να μείνει απλά μια πρόταση αν δεν συνοδεύεται από ένα σχέδιο προώθησής της, κάποιες ορατές τακτικές κινήσεις που μέσα σε χρονικά προβλέψιμα όρια θα διαδέχονται η μια την άλλη ενεργοποιώντας το μηχανισμό προώθησης των επιμέρους πολιτικών για την ανάπτυξη. Ένα τακτικό σχέδιο προώθησής της, θα πρέπει απαραίτητα να περιλαμβάνει (α) την κινητοποίηση και ενεργή συμμετοχή όλων των τοπικών φορέων και ομάδων, (β) την επίτευξη μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες μιας κοινωνικής συμφωνίας, ενός είδους τοπικού «συμβολαίου» για την ανάπτυξη και (γ) τη δημιουργία και στήριξη ενός εκσυγχρονιστικού σχήματος, ενός επιτελικού φορέα με συντονιστικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες που θα αποτελέσει την αιχμή του δόρατος για την υλοποίηση της αναπτυξιακής στρατηγικής.

Το πρώτο στάδιο θα μπορούσε να υλοποιηθεί με πρωτοβουλία κάποιου ή κάποιων τοπικών φορέων (π.χ. Δήμοι, ΕΒΕ, συνεταιρισμοί, Εργατικά Κέντρα, σύλλογοι) για συναντήσεις, ανοικτές συζητήσεις και ημερίδες που θα θέτουν και θα εξετάζουν σφαιρικά όλες τις πτυχές της οικονομικής καθυστέρησης και της εξάρτησης, θα καταγράφουν τις ιδιαίτερες συνθήκες σε όλους τους τομείς και κλάδους παραγωγής και τις ιδιαίτερες επιδιώξεις και προοπτικές των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Η σταδιακή κλιμάκωση αυτής της διαδικασίας πρέπει και μπορεί να οδηγήσει σε μια ευρεία τοπική συμφωνία με κύρια στοιχεία το σεβασμό της ιδιαιτερότητας και των έννομων επιδιώξεων κάθε κοινωνικού συμβαλλόμενου, την κοινή συνείδηση ότι η αδράνεια υποσκιάττει ακόμη περισσότερο το αβέβαιο –ενόψει ισχυρών ανακατατάξεων– μέλλον της τοπικής κοινωνίας, τη σαφή δέσμευση για δίκαιη διανομή του προϊόντος της ανάπτυξης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, τη μη αναπαραγωγή κεντρικών συγκρούσεων σε τοπική κλίμακα και τη θεσμοθέτηση και στήριξη ενός επιτελικού σχήματος-φορέα που θα αναλάβει την προώθηση της στρατηγικής του ευέλικτου τοπικού εκσυγχρονισμού. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του νέου φορέα πρέπει να είναι: (α) η ιδρύσή του να αποτελεί στοιχείο του κοινωνικού συμβολαίου και κατά συνέπεια να αποτελεί προϊόν συναίνεσης και να απολαμβάνει κοινωνικής όσο και πολιτικής στήριξης σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο (β) να έχει την ικανότητα και την εντολή να προωθεί θεσμικές αλλαγές που να παρέχουν ευελιξία στην άσκηση πολιτικής και να αναφέρεται σε όλα τα επίπεδα εξουσίας (τοπικά, εθνικά, υπερεθνικά), (γ) να είναι επιφορτισμένος με τη διαφύλαξη του κοινωνικού συμβολαίου και να εργάζεται ενεργά προς αυτή την κατεύθυνση (δ) να είναι στελεχωμένος με άτομα υψηλής κατάρτισης, με επιστημονικές και διοικητικές ικανότητες, γνώστες του θεσμικού πλαισίου της δημόσιας διοίκησης αλλά και της ΕΟΚ, με ενδογένεια, τοπικές αναφορές και υψηλές δυνατότητες επικοινωνίας αλλά και

με απαραίτητα ηλικιακά και φυσικά αποθέματα και μια διάθεση για δημιουργία. Το κύριο έργο αυτού του φορέα, η νομική μορφή του οποίου ανάλογα με τις συνθήκες μπορεί να είναι αναπτυξιακή εταιρεία (ΑΕ), αστική μη-κερδοσκοπική εταιρεία, ή ακόμη και ινστιτούτο μελετών, συνοψίζεται στην προώθηση των τριών αξόνων της αναπτυξιακής στρατηγικής. Επιγραμματικά, θα πρέπει να είναι επιφορτισμένος με την καταγραφή των προβλημάτων, των αναγκών και των μελλοντικών διαρθρωτικών τάσεων της τοπικής οικονομίας και την προώθηση της συνεργασίας, του εκσυγχρονισμού και της μεταφοράς τεχνολογίας και τεχνογνωσίας προσαρμοσμένων στο τοπικό επίπεδο. Η προώθηση αυτή της θεσμικής υποδομής πρέπει να συνοδεύεται από μια περιβαλλοντικά ευαίσθητη ερμηνεία των όρων και των μορφών ανάπτυξης καθώς και από την ενίσχυση των εκσυγχρονιστικών ρευμάτων στη δημόσια διοίκηση και την υποβοήθησή τους στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της κεντρικής πολιτικής.

Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του ο φορέας θα πρέπει να επιδιώξει την οικονομική του ανεξαρτησία και τη δημιουργία υποδομής μέσω μιας ενεργητικής συμμετοχής στα επιδοτούμενα από την ΕΟΚ εκπαιδευτικά, ερευνητικά ή αναπτυξιακά προγράμματα.

Δημιουργείται νομίζουμε κάπου εδώ το ερώτημα, κατά πόσο η συνολική πρόταση στρατηγικής και τακτικής που παρουσιάζουμε εδώ για συζήτηση, έχει κάποιες πιθανότητες υλοποίησής της στις σημερινές συνθήκες γενικευμένης οικονομικής κρίσης και μάλιστα στο γεμάτο ιδιαιτερότητες και δυσκολίες προσέγγισης τοπικό επίπεδο. Μήπως η δικαιολογούμενη επιθυμία για υπέρβαση του χωρικού διύσμου απλά επισκιάζει κάποιους άκαμπτους νόμους της καπιταλιστικής ανάπτυξης οι οποίοι αποκλειστικά και μόνο ρυθμίζουν το οικονομικό επίπεδο των περιφερειακών κοινωνιών και καθιστούν τις όποιες προσπάθειές τους για υπέρβαση του status quo άσκοπες «ασκήσεις επί χάρτου». Η εμπειρική παρατήρηση μας επιτρέπει να απαντήσουμε ότι τέτοιος ντετερμινισμός δεν υπάρχει.

Εκεί όπου οι τοπικές κοινωνίες ανέλαβαν κάποιες πρωτοβουλίες για την ανάπτυξή τους και ανέθεσαν στα πιο προωθημένα και εκσυγχρονιστικά τμήματά τους τη διεκπεραίωσή των, τα αποτελέσματα ήταν σαφώς ενθαρρυντικά. Τα παραδείγματα της Καρδίτσας, της Κοζάνης, της Νίκαιας αλλά και άλλων περιοχών της ελληνικής περιφέρειας, δίνουν την αίσθηση ότι κάτι καινούργιο γεννιέται. Αν και οι διαδικασίες του κοινωνικού διαλόγου και της συλλογικότητας βρίσκονται στα αρχικά τους στάδια και απέχουν από το εύρος και τη συνέχεια που απαιτεί το μέγεθος του εγχειρήματος, οι τοπικές κοινωνίες μπαίνουν, βασανιστικά ίσως, στο δρόμο της δραστηριοποίησης και της χειραφέτησής τους. Οι τοπικοί φορείς παρέμβασης που δημιουργήθηκαν (Αναπτυξιακή Καρδίτσας ΑΕ, Αναπτυξιακή Κοζάνης ΑΕ, Αναπτυξιακή Εταιρεία Νίκαιας, κ.α.) έχουν να επιδείξουν μια αξιόλογη δραστηριότητα και ένα σημαντικό για την περιοχή τους έργο που ποικίλλει από την προώθηση τοπικών αναπτυ-

ξιακών προγραμμάτων και την ένταξη κάποιων από αυτά στα ΜΟΠ, την υποστήριξη των ΟΤΑ και των ΤΕΔΚ, τη μελέτη για την ίδρυση γραφείου υποστήριξης ΜΜΕ και την προώθηση του προγράμματος δημιουργίας ΒΙ-ΠΕ (στην Καρδίτσα), τη διεξαγωγή προγραμμάτων κατάρτισης για τις ανάγκες της τοπικής αγοράς εργασίας και την εκπόνηση μιας σειράς μελετών για την καταγραφή των τοπικών προβλημάτων. Αυτοί οι τοπικοί επιτελικοί φορείς, αλλά και όσοι θα δημιουργηθούν, πρέπει να ενισχύσουν τις κοινωνικές τους αναφορές και το διάλογο και να ενθαρρύνουν τη δραστηριοποίηση των ίδιων των παραγωγικών ομάδων. Θα πρέπει επίσης να πρωτοστατούν στις προσπάθειες για την αναδιάρθρωση των τοπικών δομών της μεταποίησης και τη βελτίωση των συνθηκών λειτουργίας των ΜΜΕ, μιας και ο ρόλος της μεταποίησης είναι πρωταρχικός σε κάθε προσπάθεια ισόρροπης ανάπτυξης.

Αν και η πρόταση της «ευέλικτης εξειδίκευσης» αποτελεί μάλλον μια υπό συνθήκη πρόταση, και όχι ένα γενικό υπόδειγμα συμπεριφοράς στις σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης της παραγωγής, εντούτοις κάποια από τα χαρακτηριστικά της μπορούν να αξιοποιηθούν προς όφελος των τοπικών παραγωγικών συστημάτων, αρκεί να μην απολυτοποιούνται και παρεμποδίζουν την ανίχνευση των σύγχρονων τάσεων χωρικής αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου. Αντιθέτως αυτές οι τάσεις τόσο στο εθνικό όσο και στο ευρωπαϊκό επίπεδο (που δεν συνοδεύονται αναγκαστικά από μικρά μεγέθη) πρέπει να αξιοποιούνται από τους τοπικούς φορείς παρέμβασης με μια μεθοδικότητα αλλά και ευελιξία που θα απορρέει από τις εκάστοτε συνθήκες.

Για τους μελετητές των περιφερειακών ανισοτήτων αλλά και γι' αυτούς που εργάζονται για την άμβλυνσή τους θα παραμείνει για αρκετό καιρό ίσως ακόμη ανοικτή η συζήτηση για την εξέλιξη του φαινομένου. Θα καταφέρουν οι τοπικές κοινωνίες να επεξεργαστούν και να υιοθετήσουν μια δική τους στρατηγική ανάπτυξης που να απορρέει από τις ιδιαίτερες ανάγκες τους, ή θα παραμείνουν αμέτοχοι παρατηρητές της δυναμικής πολλαπλών εξελίξεων που δεν φαίνονται στο σύνολό τους ιδιαίτερα ευοίωνες; Οι πιθανότητες είναι ανοικτές, το ίδιο και οι ριζορραφίες δράσης.

Βιβλιογραφία

- Amin, A. and Robins, K., 1989: *Industrial districts and regional development: limits and possibilities*. Centre for Urban and Regional Development Studies, University of Newcastle Upon Tyne (mimeo).
- Ανδρικοπούλου, Ε., 1984: *Κρατική Παρέμβαση και Περιφέρειες. Η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη: Διδακτορική διατριβή/Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ*.
- Ανδρικοπούλου, Ε., 1987: «Regional policy and local development in a Greek peripheral region: the case of Thraki», *Antipode*, Vol. 19/1, pp 7-24.
- Ανδρικοπούλου, Ε., 1990: «Τοπικές βιομηχανικές δομές και τάσεις αναδιάρ-

- θρωσης στη δεκαετία του '80. *Τόπος, Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, τ. 1, σσ. 47-79.
- Armstrong, W. and McGee, T.G., 1985: *Theatres of Accumulation*, Methuen, London and New York.
- Birch, D., 1979: «The Job generation process: MIT Programm on neighborhood and regional change», Cambridge Mass.
- 1980: «Job creation in Cities: MIT Programm on neighborhood and regional change», Cambridge Mass.
- Brusco, S., 1982: «The Emilian model: productive decentralisation and spatial integration». *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 6, pp. 167-184.
- Γιαννίτσης, Τ., 1988: *Η ελληνική βιομηχανία, ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα.
- Dore, R., 1986: *Flexible rigidities: industrial policy and structural adjustment in the Japanese economy 1970-1980*, London: Athlone.
- Dunford, M., 1991: «Ενδογενής ανάπτυξη, αναπτυξιακό κράτος και παγκόσμιες αγορές. *Τόπος, Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, τ. 2, σσ 33-62.
- ΕΣΥΕ, 1973: Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14-3-1971, Αθήνα.
- 1978: Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων της 29-7-73 Αθήνα.
- 1981: Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας, βιοτεχνίας, εμπορίου και άλλων υπηρεσιών της 30-9-1978, Αθήνα.
- 1988: Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας, βιοτεχνίας και εμπορίου της 28/9/1984, Αθήνα.
- Galbraith, J.K., 1967: *The New Industrial State*, Boston.
- Καζάκος, Π., 1984: *Μαθήματα περιφερειακής ανάπτυξης*, Αθήνα.
- Κώττης, Γ., 1980: *Βιομηχανική αποκέντρωση και περιφερειακή ανάπτυξη*. Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα.
- Lipietz, A., 1987: *Mirages and Miracles. The Crises of Global Fordism*, London: Verso.
- Lyberaki, A., 1988: *Small firms and flexible specialisation in Greek industry*. D.Phil. Thesis, University of Sussex.
- Λυμπερώση, Α. και Σκορδίη, Σ., 1989: *Οδηγός διάγνωσης των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο*. Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα.
- Massey, D., 1984: *Spatial Division of Labour. Social Structures and the Geography of Production*, Macmillan.
- Morgan, K. and Sayer, A., 1988: *Microcircuits of capital*, Cambridge: Polity.
- Μπάτσιας, Γ., 1988: *Χωροταξική κατανομή του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων της Ελλάδος, 1976-1985*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.
- Νικολάου, Π., 1980: *Οικονομίες μεγέθους στην Ελληνική βιομηχανία*. ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Νομαρχιακό Πρόγραμμα Ανάπτυξης Ν. Καρδίτσας, 1988: *Αναπτυξιακοί στόχοι και άξονες περιφερειακής πολιτικής*, Νομαρχία Καρδίτσας.
- Οικονόμου, Δ., 1990: «Σύγχρονες τάσεις στη χωροταξική οργάνωση της Ελληνικής βιομηχανίας». *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τ. 76, σελ. 3-39.
- Petrakos, G., 1989: «Urbanization and International Trade in Developing Countries». *World Development*, Vol. 17, No 8, pp 1269-1277.
- Petrakos, G. and Brada, J., 1989: «Metropolitan Concentration in Developing

- Countries». *Kyklos, The Review of Social Sciences*, Vol 42, Fasc. 4, pp 557-578.
- Petrakos, G. and Zikos, S., 1991: «The decline of Greek industrial growth, 1963-1983». Discussion paper No 5. Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πετράκος, Γ. και Ζήκος, Σ., 1991: «Ο βαθμός εκμετάλλευσης του πάγιου κεφαλαίου και η εκτίμηση της παραγωγικής δυναμικότητας των κλάδων της Ελληνικής μεταποίησης, 1963-1983». Υπό δημοσίευση στο περιοδικό ΣΠΟΥ-ΔΑΙ.
- Piore, M. and Sabel, C.F., 1984: *The second industrial divide: possibilities for prosperity*. New York: Basic Books.
- Σκορδίλη, Σ., 1989: ΜΜΕ και τοπική ανάπτυξη σε ανταγωνιστικό περιβάλλον: η περίπτωση του Νομού Χανίων. Παρουσίαση στο Δ Σεμινάριο της Ερμούπολης, ΕΚΚΕ/ΕΙΕ, Ερμούπολη, 07/89.
- Τσεκούρας, Γ., 1991: *Δημοσιονομικός εξισωτισμός στο αποκεντρωμένο κράτος και η αποκέντρωση της Ελλάδας*, Πειραιάς.
- Χατζημιχάλης, Κ., 1988: «Το διεθνές και το τοπικό: Τα νέα όρια της άνοσης ανάπτυξης στη δεκαετία του 1990 στη Νότια Ευρώπη», Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στο κατώφλι της δεκαετίας του 1990: Νέες τάσεις και στρατηγικές», Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, 5-10 Δεκεμβρίου 1988.
- Zeitlin, J., 1987: *The Third Italy: Inter-Firm Cooperation and Technological Innovation*, Paper in South East Economic Development Strategy (SEEDS), Brighton.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΜΕΓΕΘΟΣ, ΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΑΡΙΘΜΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ. ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ (1978, 1984)

Τάξεις μεγέθους	Καταστήματα		% καταστημάτων		% μεταβολή
	1978	1984	1978	1984	1984/1978
0-4 άτομα	109.291	124.049	84,7	85,7	13,5
5-9 άτομα	11.030	11.776	8,6	8,1	6,8
10-49 άτομα	7.139	7.465	5,5	5,2	4,6
50+ άτομα	1.528	1.452	1,2	1,0	-5,0
Σύνολο	128.988	144.742	100,00	100,00	12,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, 1981, 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΜΕΣΗ ΕΤΗΣΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΑΞΗ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ. ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ (1978, 1984)

Τάξεις μεγέθους	Απασχόληση		% απασχολούμενων		% μεταβολή
	1978	1984	1978	1984	1984/1978
0-4 άτομα	192.896	218.507	28,7	31,3	13,3
5-9 άτομα	71.244	76.093	10,6	10,9	6,8
10-49 άτομα	139.174	142.853	20,7	20,4	2,6
50+ άτομα	268.183	261.197	40,0	37,4	-2,6
Σύνολο	671.497	698.650	100,00	100,00	4,0

Πηγή: ΕΣΥΕ 1981, 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΑΣΤΙΚΟΣ, ΗΜΙΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΣΤΟ Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Κατανομή	1971	1981
Αστικός	19,3	22,0
Ημιαστικός	12,9	14,2
Αγροτικός	67,8	63,8

Πηγή: ΕΣΥΕ 1973, 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ
Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ (ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ 1971, 1981)

Τομείς παραγωγής	1971	%	1981	%
I. Πρωτογενής	43.472	75,60	37.881	68,80
II. Δευτερογενής	5.808	10,10	6.987	12,70
Ορυχεία	96	0,17	60	0,11
Μεταποίηση	3.588	6,24	3.583	6,50
Ηλεκτρισμός	144	0,25	191	0,35
Κατασκευές	1.980	3,44	3.153	5,72
III. Τριτογενής	7.916	13,80	9.793	17,80
Εμπόριο	3.020	5,25	3.500	6,35
Μεταφορές				
Επικοινωνίες	1.380	2,40	1.284	2,33
Τράπεζες				
Ασφάλειες	308	0,54	607	1,10
Υπηρεσίες	3.208	5,58	4.402	8,00
Δεν δήλωσαν	308	0,50	428	0,70
Σύνολο	57.504	100,00	55.089	100,00

Πηγή: ΕΣΥΕ 1973, 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟ.
Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
ΚΑΙ ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ (1973-1984)

ΚΛΑΔΟΣ	Απασχόληση			% διάρθρωση κατά κλάδο			% μεταβολή απασχόλησης					Δείκτες χωροθετικής συγκέντρωσης		
							Ν. Καρδίτσας			Ελλάδας				
	1973	1978	1984	1973	1978	1984	73/ 78	78/ 84	73/ 84	78/ 84	73/ 84	1973	1978	1984
20	766	683	715	23,3	21,5	20,3	-10,8	4,7	-6,7	5,4	11,3	1,58	1,53	1,41
21	58	74	126	1,8	2,3	3,6	27,6	70,3	117,2	10,5	14,2	0,87	1,23	1,76
22	-	3	-	-	0,1	-	-	-	-	4,6	13,0	-	0,06	-
23	332	317	314	10,1	10,0	8,9	-4,5	-0,1	-5,4	-16,4	-4,2	0,89	0,85	0,94
24	330	247	187	10,1	7,8	5,3	-25,1	-24,3	-43,3	11,0	34,5	0,84	0,60	0,37
25	401	327	378	12,2	10,3	10,8	-18,5	15,6	-5,7	1,6	-2,5	2,15	2,09	2,22
26	201	203	177	6,1	6,4	5,0	0,1	-12,8	-11,9	1,3	7,8	1,26	1,37	1,10
27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-1,5	36,2	-	-	-
28	42	44	41	1,3	1,4	1,2	4,8	-6,8	-2,4	1,3	9,7	0,48	0,54	0,45
29	9	5	2	0,3	0,2	0,1	-44,4	-60,0	-77,8	10,1	31,1	0,13	0,07	0,02
30	24	28	62	0,7	0,9	1,8	16,7	121,4	158,3	6,3	30,9	0,28	0,30	0,59
31	22	16	55	0,7	0,5	1,6	-27,3	243,8	150,0	5,9	36,0	0,20	0,13	0,39
32	-	-	42	-	-	1,2	-	+	+	23,0	55,0	-	-	1,41
33	238	277	413	7,3	8,7	11,8	16,4	49,1	73,5	0,0	5,5	1,17	1,48	2,06
34	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9,5	36,8	-	-	-
35	400	387	390	12,2	12,2	11,1	-3,3	0,8	-2,5	-5,4	7,7	1,54	1,50	1,49
36	1321	163	164	4,0	5,1	4,7	23,5	0,6	24,2	8,6	2,3	1,03	1,54	1,33
27	35	35	68	1,1	1,1	1,9	0,0	94,3	94,3	-5,6	-5,6	0,21	0,24	0,47
38	246	336	356	7,5	10,6	10,1	36,6	6,0	44,7	5,8	5,8	0,86	1,13	1,04
39	44	35	26	1,3	1,1	0,7	-20,5	-25,7	-40,9	8,6	8,6	0,67	0,66	0,41
Σύν.	3280	3180	3514	100	100	100	-3,0	10,5	7,1	0,9	13,3	1,00	1,00	1,00

Πηγή: ΕΣΥΕ 1978, 1981, 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

**ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΙΠΠΟΔΥΝΑΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΤΑΣΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
ΣΤΟ Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ (1973-1984)**

ΚΛΑΔΟΣ	Αριθμός καταστημάτων			Ιπποδύναμη ανά κατάστημα				Ιπποδύναμη ανά απασχολούμενο				Απασχολούμ. ανά κατάστημα		
	1973	1978	1984	1973	1978	1984	73/84	1973	1978	1984	73/84	1973	1978	1984
20	239	194	201	18,6	29,4	32,8	76,3	5,8	8,4	9,2	58,6	3,2	3,5	3,6
21	79	70	50	2,1	4,3	2,4	14,3	2,9	4,0	0,9	-69,0	0,7	1,1	2,5
22	-	1	-	-	0,0	-	-	-	-	-	-	-	3,0	-
23	58	64	44	50,4	70,3	235,0	366,3	8,1	14,2	32,9	306,2	5,7	4,9	7,1
24	232	172	140	0,4	0,6	1,2	200,0	0,3	0,4	0,9	300,0	1,4	1,4	1,3
25	191	161	160	12,8	15,5	23,0	79,7	6,1	7,6	9,7	59,0	2,1	2,0	2,4
26	64	74	79	10,5	12,2	14,0	33,3	3,3	4,4	6,3	90,9	3,1	2,7	2,2
27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28	9	6	1	3,0	6,7	4,7	56,7	0,6	0,9	1,3	116,6	4,7	7,3	3,7
29	5	2	1	0,2	5,0	0,0	-	0,1	2,0	-	-	1,8	2,5	2,0
30	12	14	32	5,3	7,1	11,8	122,6	2,6	3,6	6,1	134,6	2,0	2,0	1,3
31	8	6	6	0,0	11,7	53,0	+	-	4,4	5,8	+	2,8	2,7	9,2
32	-	-	3	-	-	38,3	+	-	-	2,7	+	-	-	14,0
33	50	49	62	28,0	42,9	91,7	227,5	5,9	7,6	13,8	133,9	4,8	5,6	6,7
34	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	247	216	237	5,9	6,0	7,8	32,2	3,7	3,4	4,7	27,0	1,6	1,8	1,6
36	38	83	80	13,0	10,8	13,8	6,1	3,7	5,5	6,8	83,8	3,5	2,0	2,0
37	17	26	57	0,0	0,1	0,5	+	-	0,1	0,4	+	2,1	1,3	1,2
38	110	138	197	4,7	2,9	3,9	-17,0	2,1	1,2	2,1	0,0	2,2	2,4	1,8
39	30	23	21	0,8	1,7	1,8	125,0	4,5	1,1	1,4	133,3	1,5	1,5	1,2
Σύν.	1389	1299	1381	10,6	14,6	23,4	120,7	0,6	6,0	9,2	104,4	2,4	2,4	2,5

Πηγή: ΕΣΥΕ 1978, 1981, 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΚΑΤΑ
ΤΑΞΕΙΣ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΣΤΟ Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ (1978, 1984)

Τάξεις μεγέθους	Αριθμός καταστημάτων		Αριθμός ασπασχολούμενων		Ισποδύναμη (HP)	
	1978	1984	1978	1984	1978	1984
0-2 άτομα	74,7	80,0	40,4	42,1	23,6	20,5
3-4 άτομα	16,6	12,2	22,7	16,5	15,1	7,4
5-9 άτομα	5,8	4,5	15,2	11,3	11,6	11,1
10-49 άτομα	2,8	3,0	20,0	23,6	38,7	42,4
50-99 άτομα	0,1	0,3	1,8	6,4	10,9	18,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ 1981, 1988.